

**NIEUWSBRIEF
HELIKON UTRECHT
VI
December 2020**

Beste Helikonbezoeker,

Hierbij sturen we u onze derde nieuwsbrief in coronatijd. We kijken terug op een aantal geslaagde lezingen en excursies deze herfst: activiteiten waarvoor veel belangstelling was en die door de deelnemers zeer gewaardeerd werden.

De wegen naar Helikon zijn naarmate de winter nadert helaas steeds moeilijker begaanbaar geworden. U zult begrijpen dat dit wordt veroorzaakt door de omvang en de duur van de coronamaatregelen. Het is de laatste weken bijna ondoenlijk geworden om onze activiteiten uit te voeren omdat iedereen rekening moet houden met de ons opgelegde beperkingen vanwege gezondheidsrisico's.

Plannen maken is dus een hachelijke zaak geworden. Een brochure uitbrengen is gezien de ermee gepaard gaande financiën nog zeer onverstandig. We kunnen eigenlijk alleen maar afwachten tot het vaccin er is!

Daarom hebben we moeten besluiten een tijdje 'op nul te gaan' tot eind maart 2021. Daarna proberen we weer enkele activiteiten op touw te zetten. Zo zijn we toch alweer nieuwe excursies aan het plannen, onder meer naar Museumhuis Van Ravensteyn in Utrecht. In de volgende nieuwsbrief van maart 2021 leest u hier meer over.

Hierna zetten we nog even op een rij wat er van het oude programma nog in gepland staat vanaf april 2021. Zie hieronder bij I: 'Verplaatste activiteiten'.

In deze nieuwsbrief verder weinig nieuwe activiteiten dus, maar leest u vooral door want deze nieuwsbrief bevat een coproductie van drie Helikondocenten die hun interessante bijdragen met ons delen in de rubriek *Inspiratie in coronatijd*...!

I Verplaatste activiteiten

- **Lezing: Felix Nussbaum en de oorlog, door Lisette Le Blanc**

In 2020 herdachten we 75 jaar bevrijding, maar kon onze lezing in dit kader niet doorgaan. We willen stilstaan bij het werk en leven van Felix Nussbaum en zijn indrukwekkende nalatenschap. Deze Duitse schilder met een joodse achtergrond werd in 1904 in Osnabrück geboren. In zijn korte leven maakte hij veel mee. Hij studeerde in Hamburg en Berlijn en won in 1932 de Villa Massimo Preis, waarmee hij tien maanden in de Villa Massimo in Rome kon verblijven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd hij gedeporteerd naar Zuid-Frankrijk en vandaaruit naar Duitsland. Hij wist te vluchten naar België. Samen met zijn vrouw kwam hij in strafkamp Auschwitz-Birkenau om in 1944.

Nieuwe datum! Donderdag 8 april 2021, Instituto Cervantes Utrecht, 14.00 - 16.00 uur, zie: <https://www.helikon-utrecht.nl/lezingen/felix-nussbaum-en-de-oorlog>.

- **Excursie naar 's-Heerenberg en Kalkar onder leiding van Piet Leupen**

Aan weerszijden van de grens tussen Nederland en Duitsland en niet ver van de Rijn liggen 's-Heerenberg en Kalkar. In het Nederlandse 's-Heerenberg staat een machtig kasteel, het Huis Bergh uit de 13de eeuw, dat een interessante kunstcollectie herbergt, bijeengebracht door de Twentse textielbaron Jan van Heek. In het centrum van het Duitse Kalkar bevindt zich de stadskerk Sankti Nikolaï, de Sint-Nicolaaskerk, en daarin vinden we een oogverblindende schatkamer van laat-middeleeuwse en vroeg-renaissancistische houtsnijkunst.

Deze excursie is uitgesteld; er zijn nog enkele plaatsen beschikbaar. Houdt u de website in de gaten: <https://www.helikon-utrecht.nl/excursies/s-heerenberg-en-kalkar> voor een nader te bepalen datum in het voorjaar van 2021. Deelnemers die zich al hebben aangemeld worden automatisch op de hoogte gehouden.

- **Kunstreis: In de voetsporen van de Impressionisten, met Lisette Le Blanc**

Van **11 tot en met 17 mei 2021 - nieuwe datum!**- kunt u mee met onze unieke kunstreis, die in het teken staat van de impressionistische schilders uit de late 19de en vroege 20ste eeuw. Deze reis naar Noord-Frankrijk was aanvankelijk gepland voor juni 2020, maar werd vanwege de coronacrisis verplaatst. Er zijn nog enkele plaatsen beschikbaar! Voor gedetailleerde informatie zie: <https://bit.ly/2RFdvI2>. Een inschrijfformulier kunt u telefonisch opvragen.

II Inspiratie in coronatijd...

Omdat we het in deze duistere tijd vooral van onze verbeelding moeten hebben, gaan we, zo beloofden we al in de vorige twee nieuwsbrieven, veel aandacht geven aan schrijvers, denkers en dichters die geraakt zijn door de kunst.

Eind september leidde historicus Jetze Toubert een fraaie excursie in zijn stad Den Haag. De excursie had als titel *Theater van de macht. Den Haag in de achttiende eeuw*. Tijdens de rondleiding wist hij een fraaie sfeer te schetsen van het hofleven, de architecten van monumentale panden en de hoofdrolspelers van de achttiende eeuw. Op verzoek van Helikon schreef Jetze een prachtig verhaal over de hofstad ten tijde van Willem V.

- **De hofstad in de achttiende eeuw: wetenschappelijke interesse en spektakel**

Jetze Toubert: 'De achttiende eeuw is in de Nederlandse geschiedenis vanouds stiefmoederlijk bedeed. De Nederlandse Republiek leek aan glans te hebben verloren, de VOC-mentaliteit was op haar retour, de kooplieden maakten plaats voor speculanten en renteniers. Ook in de kunsten, de wetenschap en de filosofie leek de Gouden Eeuw voorbij. Toch was het niet overal kommer en kwel. Wie de aandacht verlegt, van trotse handelssteden als Amsterdam, Haarlem en Delft, naar het bestuurscentrum Den Haag, ziet een rijk cultureel leven opbloeien rond het sinds 1747 opnieuw geïnstalleerde stadhouderlijke regime. Het land moest nog steeds worden geregeerd, en regenten, edellieden en ambassadeurs maakten goede sier met hun intellectuele interesse en goede smaak.

Dit gold in de eerste plaats de Oranjes zelf, die zich vanaf 1747 manifesteerden in Den Haag als de nieuwe erfstadhouders Willem IV en Willem V – voor het eerst als pseudo-monarchen. De stadhouderlijke appartementen aan de westkant van het Binnenhof werden opgeknapt, en een vorstelijke feestzaal gebouwd, tussen 1777 en 1793 en gerealiseerd door Friedrich Gunckel. Ook het Buitenhof werd bij het nieuwe stadhouderlijke centrum getrokken. In 1766 kocht Willem V het Noyelleshuis (tegenwoordig het onderkomen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid / WRR), en liet er zijn bibliotheek en zijn verzamelingen op

het gebied van natuur, oudheid en volkenkunde onderbrengen. Hij stelde het open voor publiek, waarmee het eerste openbare museum van Nederland een feit was. In 1773 kocht hij nog een perceel, naast de Gevangenpoort, en liet er een pand bouwen door Philip Willem Schonck. Dit werd de toonzaal van zijn schilderijencollectie, en ook deze was voor iedereen toegankelijk.

Tethart Haag, *Orang oetang uit de dierentuin van stadhouder Willem V, een appel plukkend*, 1777 (collectie Mauritshuis)

Zo ontstond rond Binnen- en Buitenhof een vorstelijk cultureel centrum, waar de onderdanen zich konden vergapen aan 17de meesters, antieke bustes, Chinese vazen en exotische schelpen en insecten. Met name het naturaliënkabinet, de natuurhistorische collectie van Willem V, was gevierd. Onder de directeur, Arnout Vosmaer, groeide de verzameling uit tot tienduizenden specimina. Deze omvatten onder meer de ‘type-exemplaren’ waar de Zweed Carolus Linnaeus naar had verwezen toen hij zijn *Systema naturae* (1758) uitwerkte, waarmee hij de biologische naamgeving introduceerde die tegenwoordig nog steeds door onder biologen in gebruik is. Het kwam van pas dat de stadhouder een dierentuin had, zijn ‘menagerie’ in Voorburg. Van heinde en verre kwamen dieren om deze attractie te bevolken – maar vaak voor korte duur, want door het Nederlandse klimaat en een gebrek aan kennis stierven veel dieren na korte tijd.

De overleden dieren werden opgezet of kwamen als skelet terecht in het Noyelleshuis aan het Buitenhof. Eén zo’n exotisch dier was de orang oetan die in juni 1776 in stadhouderlijk bezit kwam. Deze orang oetan kwam uit Borneo, en was de eerste van zijn soort die ooit voet aan wal zette in Europa. Het dier heeft het niet lang volgehouden: in november werd het ziek, en twee maanden later stierf het.

Vosmaer liet de mensaap onmiddellijk opzetten, om het tentoon te kunnen stellen. In dit geval zat er echter een adder onder het gras. François Hemsterhuis, die de oudheden beheerde die ook in het Noyelleshuis te bezichtigen waren, had de orang oetan beloofd aan de beroemde arts Petrus Camper. De in Noord-Nederland woonachtige Camper wijdde zich in deze jaren aan de bestudering van de vergelijkende anatomie van zoogdieren. Hemsterhuis had van Willem V gedaan gekregen dat zijn vriend Camper het stoffelijk overschot van het beest mocht gebruiken voor zijn onderzoek. De haastige interventie van Vosmaer maakte dit onmogelijk, tot grote onvrede van de stadhouder en enkele hoogwaardigheidsbekleders. De ontstane onmin, die enige tijd voortsleepte, staat bekend als ‘de orang oetan-oorlog van 1777’. Een ander hoogtepunt in de stadhouderlijke collectie – letterlijk – was de giraffe. In 1780 arriveerden in Den Haag het skelet en de complete huid van een giraffe.

De zending kwam uit Zuid-Afrika van de arts Robert Gordon. Dit was wederom een noviteit, want nog nooit was zo veel van één enkel exemplaar van de giraffe in Europa gezien.

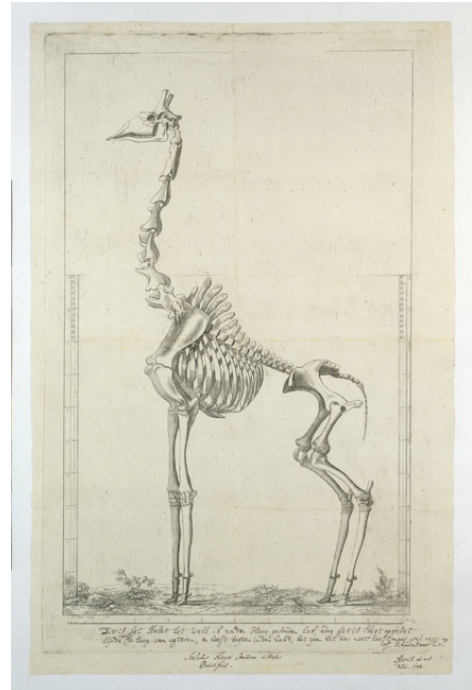
Vosmaer ging aan de slag om de resten van het dier te prepareren voor het naturaliënkabinet. Overigens was het onduidelijk hoe de giraffe paste in de taxonomie van de zoogdieren.

Vosmaer zag er een kruising in tussen de kameel en het paard.

De *Giraffa camelopardus* paste niet in de zaal van de viervoeters en kreeg een ereplaats op zolder, waar het gevaarte rechtop kon staan. Na de inval van de Fransen in 1795 en de ineenstorting van de Nederlandse Republiek ging de giraffe mee met de rest van de stadhoudelijke collecties naar Parijs, waar ze tegenwoordig nog steeds te zien is in de *Jardin des Plantes*.

De lotgevallen van de exotische dieren laten zien hoe het hier steeds ging om een combinatie van wetenschappelijke interesse en spektakel. Dit is typerend voor hoe in 18de-eeuws Den Haag cultuurpolitiek werd bedreven, ook op andere terreinen dan de natuurhistorie. Het traditionele menu van boeken, kunst, oudheden en naturaliën leverde de paraferalia waarmee de bestuurlijke elite haar status kon tonen. Tegelijkertijd raakten tijdens soirées, in koffiehuisen en bij openbare demonstraties ook moderne perspectieven op wetenschap en kunst in zwang. Dit alles kreeg echter weinig duurzaam gestalte, en na de revolutionaire periode die volgde, verdween de Haagse hofcultuur al snel in de vergetelheid.'

⇒ J.F. Gout (naar Robert Jacob Gordon),
Giraffa camelopardus. 1785 (collectie Rijksmuseum)

• De heilige Corona in corona-tijden

Van onze docent Désirée Krikhaar, kunsthistorica en expert op het gebied van iconen, ontvingen wij een fantastisch verhaal over de heilige Corona. Haar derde en laatste lezing in de serie *Wonderbaarlijke Wonderen* had zij geactualiseerd vanwege het coronavirus, dat ervoor zorgde dat we de lezing tot twee keer toe moesten uitstellen. Helikon vroeg Désirée hiervan een verslagje te maken. Misschien een goede aanleiding voor u om in het nieuwe jaar een uitstapje naar de Dom in Aken te maken wanneer dat weer mogelijk is?

Désirée Krikhaar: 'Toen de wereld werd opgeschrikt door de uitbraak van het coronavirus werd de heilige Corona aan de vergetelheid ontrukkt. Haar Latijnse naam Corona heeft als Griekstalig equivalent Stephania, dat ook 'gekroonde' betekent. Met het influenzavirus, dat met een krans of kroon omringd is, heeft de heilige op het eerste gezicht niets van doen behalve de naam. Maar bij nadere beschouwing blijkt er toch een connectie te zijn. Volgens de Byzantijnse kalender wordt op 11 november de feestdag van Corona gevierd. Corona (161-177) verzorgde de Romeinse soldaat Victor na zijn gruwelijke marteling. Of zij een echtpaar waren is de vraag, maar zeker is dat beiden vanwege hun christelijke overtuiging werden gedood: Victor werd onthoofd en Corona tussen twee palmen vastgebonden en vervolgens gespleten.

11 november in het Menologion van Keizer Basilius II,
Constantinopel, ca. 1000 - Vaticaan

In een visioen legden engelen een kroon op het hoofd van Corona. De relieken van Corona zijn in 997 door de Duitse keizer Otto III (die de zoon was van keizer Otto II en de Byzantijnse prinses Theophano) vanuit Rome naar Aken overgebracht. Daar vonden zij een rustplaats in een tombe onder een platte steen in de Dom van Aken. In 1910 werden de relieken ontdekt en kreeg edelsmid Bernhard Witte de opdracht een schrijn te maken die zou herinneren aan de Byzantijnse afkomst van de keizer.

Schrijn voor Corona en Leopardus,
Bernhard Witte, 1911-1912 – Dom van Aken

Twee jaar lang werd door Witte met 45 (!) medewerkers aan de gouden kruiskoepelkerk gewerkt. Het gevaarte is maar liefst 93 centimeter hoog en circa 100 kilo zwaar. De schrijn moet Corona delen met de relieken van Leopardus, die in 994 door Otto III naar Aken waren overgebracht. Hoe bijzonder en kostbaar de gouden kerkschrijn ook was, zij verdween uit het zicht in de krochten van de Dom. Tot dit jaar. Na een grondige restauratie werd de schrijn op 25 maart in de Maria-kapel geplaatst, waar Corona door talloze pelgrims wordt bezocht om het einde van de corona-epidemie af te smeken. En dat Corona succes kan hebben blijkt uit eerdere wonderen.

Na het bezweren van de plaag van 1348 in Siena op voorspraak van Corona en Victor werd als dank een altaar geschilderd met de aanbidding van de herders (Bartolomeo Bulgarini, Fogg Art Museum Harvard) met twee zijluiken met Corona en Victor (Meester van de Palazzo Veneziano Madonna, Staatsmuseum voor Kunst Kopenhagen). En zo werd Corona de

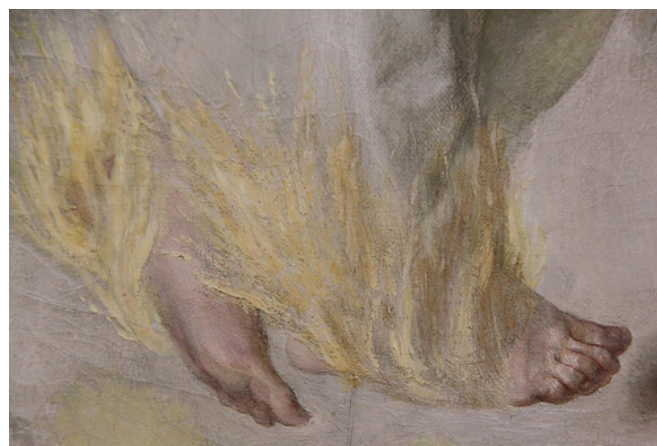
heilige voor het afwenden van pest en plaag. Ook zijn er plaatsen naar Corona genoemd waar zij als pest-heilige grote verering genoot. In 1599 werd een Corona-beeld gevonden in de bossen bij Arget-Sauerbach in Duitsland. Op de vindplaats werd na enig gesteggel een kapel gebouwd, maar die moest in 1807 afgebroken worden. Bedevaartgangers vierden namelijk ter plekke zulke uitbundige feesten dat zij ziek werden. De stenen van de kapel gebruikte een boer om een varkensstal te bouwen. Helaas stierf zijn veestapel aan de varkenspest. Dus de stal werd afgebroken en de kapel herbouwd. Vanaf 1820 stond Corona weer in haar kerkje in het inmiddels als Sankt Corona bekend geworden gehucht en geneest zij mensen en vee van besmettelijke ziektes. Dezelfde beschermingstaak tegen veepest, onweer en misoogsten vervult Corona in het dorp Sankt Corona ten zuiden van Wenen. Het is dus zo gek nog niet om de heilige Corona letterlijk van stal te halen om haar te vragen de coronapandemie te beëindigen.'

⇒ Heilige Corona, Meester van de Palazzo Veneziano, ca. 1350
Staatsmuseum voor Kunst, Kopenhagen

III Engelenpost

Een steeds terugkerende rubriek: de 'Engelenpost', is de voorbereiding op de rode draad die door ons programma voor 2021 zal lopen: **het gevleugelde lichaam**. Beelden en verhalen die kunstenaars vleugels hebben gegeven, zoals engelen, Icarus, vliegende demonen en ander kunst- en vliegwerk. Hieronder ziet u de voeten van de engel Gabriël die zweven en vlamgevat hebben... U zult de vurige engelenvoeten in de nieuwe brochure terugzien.

Voeten van aartsengel Gabriël op Rossetti's *Ecce Ancilla Domini!* (1849)

- **Gabriël, de boodschapper van God**

Vooruitlopend op het thema ‘het gevleugelde lichaam’ kunnen we in deze kersttijd uiteraard niet om de aartsengel Gabriël heen. Ina Bertsch, historica en expert Middeleeuwse kunst schreef een mooi epistel over Gabriël. ‘In Lucas 2:10-12 verschijnt een engel aan de herders (in het latijn *pastores*). Hij komt met de blijde boodschap dat de Messias is geboren, waarna

Kapiteel Saint Pierre, Chauvigny, Gofridus, 11^e eeuw

een engelenschaar volgt met het loflied *Gloria in excelsis Deo* (Ere zij God in de hoge).

Is het in de bijbel een naamloze engel, die aan de herders verschijnt? Op het romaanse kapiteel in de St. Pierre-kerk van Chauvigny wordt hij in zijn aureool aangeduid als de engel Gabriël (Gabriel angelus) die zelf het loflied op God reciteert (*Dixit Gloria in excelsus Deo*).

Waarschijnlijk wordt hier de naam van Gabriël vermeld, omdat hij in het Nieuwe Testament twee belangrijke boodschappen brengt: de aankondiging van de geboorte van Johannes en – nog belangrijker – de aankondiging van de geboorte van Christus. Misschien is het in deze tijd goed te weten dat Gabriël patroonheilige is van de post en communicatie. Als u een pakje

op internet heeft besteld dat u heel graag vóór de Kerst wilt hebben, kan wellicht een schietgebedje helpen’.

We besluiten deze Engelenpost met een gedicht uit 1861 van de Amerikaanse dichteres Emily Dickinson. Zij leidde, net als wij nu verplicht zijn door corona, een kluizenaarsleven, en schreef in afsluiting de meest subtiële gedichten. In *‘Hope’ is the thing with feathers* bezingt zij een vogeltje. Woorden van hoop in de donkere dagen, die ons vleugels kunnen geven.

‘Hoop’ is het ding met veren –
dat neerstrijkt in de ziel –
een melodie zingt zonder tekst –
en nooit stopt – met zijn lied –

Het zoetste klinkt – in wilde Vlaag –
De storm moet bitter zijn –
als hij het Vogeltje beschaamt
dat velen heeft verblijd –

Ik hoorde hem in het kilste land –
en op de vreemdste Zee –
toch vroeg het – nooit – in Extremis,
een kruimeltje – van Mij.

Vertaling Louise van Santen

IV Verbinding

Deze tijd van verplicht afstand tot elkaar houden is een goed moment om te kijken hoe we toch in contact met elkaar kunnen blijven. Zoals we al eerder schreven, zal Helikon in ieder geval tot april 2021 geen activiteiten kunnen aanbieden. Natuurlijk zijn we ons wel aan het voorbereiden op de tijd dat corona achter ons zal liggen. Zo denken we na de twee succesvolle bezoeken aan het Mart van Schyndelhuis aan een rondleiding in Huis Van Ravesteyn (Prins Hendriklaan in Utrecht). Dit voormalig woonhuis van architect Sybold van Ravesteyn dat hij in 1932 betrok, is in 2019 als museum opengesteld. Het huis is een duidelijk voorbeeld van ‘het nieuwe bouwen’, dat opkwam in de periode tussen de beide wereldoorlogen, mede onder invloed van *Bauhaus*. Architecten wilden vooral zuivere stereometrische en niet opgesmukte woningen en gebouwen ontwerpen en deze in de vrije ruimte bouwen. Waarschijnlijk vindt het bezoek aan dit huis begin april 2021 plaats. Als u belangstelling heeft, geeft U dit dan graag alvast door per email: info@helikon-utrecht.nl. Andere nieuwe activiteiten vindt u in de nieuwsbrief van maart 2021. Regelmatig posten we ook nieuwe informatie over tentoonstellingen en signaleringen over kunst op onze website en op Facebook!

Tegelijkertijd willen we u vragen of u uw waardering voor Helikon in deze financieel zo moeilijke tijd wilt laten blijken. Mocht u dat willen doen, dan kunt u uw bijdrage overmaken op rekeningnummer NL52INGB0008427996, ten name van Helikon-Utrecht, onder vermelding van ‘donatie’.

Elke bijdrage van u is meer dan welkom: zo helpt u mee om Helikon overeind te houden. Als dank voor uw betrokkenheid bij Helikon kunt u kiezen uit twee filmpjes die we aanbieden: één over de negentiende-eeuwse schilder **John Constable** en zijn werk dat tot en met eind februari in Teylers Museum te zien is, besproken door Kathleen Verdult; of onze kerstlezing door Laurens ten Kate, over de *Visitatio* van **Jacopo da Pontormo** en het maniërisme van de zestiende eeuw. De filmpjes geven een fraai beeld van het werk van deze kunstenaars.

Inschrijven? Wilt u zich aanmelden voor een Helikon-activiteit of heeft u zelf een idee voor een activiteit in de toekomst? Of wilt u een bijdrage leveren over (de betekenis van) kunst in duistere tijden in de rubriek *Inspiratie in coronatijd*? Laat het ons weten per e-mail: info@helikon-utrecht.nl, of telefonisch: **06-250 488 75**.

We moeten nog even geduld hebben totdat de huidige situatie een betrouwbare planning mogelijk maakt. In maart sturen wij u de volgende nieuwsbrief en we streven ernaar u in juni een nieuwe brochure toe te sturen.

Met onze beste wensen: fijne kerstdagen en een gezond en gelukkig 2021!
En hartelijke groeten, ook namens alle Helikondocenten en -medewerkers,
Heleen Rippen

* * *

Wilt u deze nieuwsbrief niet meer ontvangen? Of wilt u zich afmelden voor schriftelijke berichten en/of mailingen van Helikon? Stuur u dan een e-mail naar: info@helikon-utrecht.nl.